

Tipărituri venețiene din secolul al XVI-lea în fondul de carte veche al Bibliotecii Județene Satu Mare

MARTA CORDEA
Biblioteca Județeană Satu Mare

La Veneția, unul dintre cele mai importante centre tipografice pentru începuturile imprimeriei italiene, activau încă înainte de anul 1500 în jur de 150 de tipografi.¹ În acest centru tipografic și-au desfășurat activitatea numeroși tipografi care au adus o deosebită contribuție la dezvoltarea acestui meșteșug de-a lungul timpului: Iohann din Spira, Wendelin din Spira (cel care a tipărit prima *Biblie* în limba italiană, în 1471), Nicolas Jenson (cel care a dat caracterului de literă roman forma sa definitivă), Zacharias Calliergi din Creta, Daniel Bomberg (cel care a tipărit primul text integral al Talmudului babilonian), Gabriele Giolito, Filippo di Pietro, Andrea Torresani, Baptista de Tortis, Lucantonio Giunta, Aldus Manutius, Paulus Manutius și mulți alții.²

Fondul de carte veche al Bibliotecii Județene Satu Mare cuprinde vechi tipărituri venețiene, începând chiar cu secolul al XV-lea. Patru din cele cinci incunabule ale fondului au fost tipărite la Veneția. Dintre acestea, două (Theocritus, *Eclogae triginta*, 1495 și Aristophanes, *Comoediae novem*, 1498) provin de la vestita imprimerie a lui Aldus Manutius. Celelalte incunabule (Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, 1499 și Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, 1500) îi au ca tipografi pe Bartholomeus de Zanis de Portesio și respectiv Philippus Pincius.

¹ A. Flocon, *Universul cărților*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 175.

² *Ibidem*, p. 175-184.

Pe lângă incunabule, prezentate în amănunt cu alte ocazii, în fondul de carte veche se păstrează și câteva tipărituri venețiene din secolul al XVI-lea.

În ordinea cronologică, după incunabule, urmează o ediție primă a versurilor lui Titus Vespasianus Strozzius, tatăl (Tito Vespasiano Strozzi) și Hercules Strozzius, fiul (Ercole). Despre Titus Vespasianus Strozzius (1422 Ferrara-Stacano 1505) se știe că a scris satire, epigrame și poezii erotice. A susținut el însuși că a ajuns pe culmile demnității în locul unde s-a născut, adică la Ferrara.³ Despre Hercules Strozzius (mort și el la data apariției volumului) se știe că a fost prieten cu Aldus Manutius⁴ (Aldus Manutius cel Bătrân 1449/50-1515). Volumul de poezii scris de cei doi Strozzius a apărut în anul 1513 și poartă mențiunea editorială: colofon I „*Venetii in aedib. Aldi, et Andreae Soceri, Mense Ianuario M.D.XIII.*,” colofon II „*VENETIIS IN AEDIBUS ALDI ET ANDRAE ASULANI SOCERI. MDXIII*” (Andrea Torresani di Asola-m. 1529). Volumul poartă celebra marcă tipografică, ancora cu delfinul (tipul „*ancora secca*,” cea mai valoroasă dintre variante, care s-a utilizat între anii 1502-1540), cu deviza: „*festina lente*” (adică, grăbește-te încet, fii agil ca delfinul și puternic ca ancora). Această marcă tipografică a fost realizată după modelul unei monede din timpul lui Tiberius și i-a fost propusă lui Aldus de către Erasm din Rotterdam.⁵

Este cunoscut faptul că Aldus Manutius, întemeietorul celei mai însemnate case de editură și tipografii din Veneția Renașterii, a fost preocupat în primul rând de căutarea, colecționarea și tipărirea operelor culturii antice, multiplicarea operelor autorilor de seamă (Aristotel, Platon, neoplatonicieni, Ovidius, Lucretius, Horatius, Juvenal, Martial, Cicero, Lucanus, Catulus, Plinius, Salustius, Dante și alții). A adunat în jurul său nenumărate personalități din acea vreme, asigurându-și colaborarea unor

³ H. A. Pierer, *Universal-Lexikon*, Altenburg, 1845, vol. 30, p. 181.

⁴ I. Domșa, *Din activitatea Casei de Editură și Tipografie a familiei Manuzio*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, serie nouă, XII, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972, p. 149-168.

⁵ A. Flocon, *op. cit.*, p. 179.

erudiți vestiți, care studiau și corectau manuscrise în vederea tipăririi operelor autorilor clasici greci și latini. În jurul anului 1500 întemeiază Academia Aldina sau Neacademia, cu sediul în casa sa. Edițiile realizate de Aldus Manutius sunt realizate foarte corect, într-un mod științific. Preocuparea pentru stimularea studiului limbii și literaturii grecești, a culturii antice a fost o prioritate, însă n-a fost singura preocupare a lui Aldus Manutius. Acesta a fost interesat și de editarea și tipărirea operelor contemporanilor săi, a prietenilor săi.⁶ Ediția cuprinzând versurile poezilor Strozius apare menționată în următoarele cataloage: Graesse, vol. VI, p. 512; Brunet, vol. V, col. 565, Adams-S1956.⁷ Volumul, înregistrat cu nr. de inventar 209145, cota I 661, conține îndeosebi versuri dedicate familiei Borgia: *Herculis Strozae Titi filii Carminum liber*, *Herculis Strozae Titi Filii Prosuchon liber*, *Herculis Strozae Titi Filii Venatio ad divam Lucretiam Borgiam Ferrariae ducem*, *Caesaris Borgiae ducis epicedium per Herculem Strozam ad divam Lucretiam Borgiam Ferrariae ducem*, *Borgeti Canis epicedium per Herculem Strozam Titi Filium*, *Herculis Strozae Elegiae ad divam Lucretiam Borgiam Ferrariae ducem relictis*, *Herculis Strozae Titi Filii Amorum* [libri], *Herculis Strozae Epigrammatum libellus*, *Gigantomachia ad Divam Lucretiam*, dar și epitaful lui Aldus Manutius: *Herculis Strozae Epitaphium per Aldum Romanum*, precum și poeziile erotice ale lui T. Vespasianus Strozius: *Titi Vespasiani Strozae Eroticon* [libri VI], *Titi Vespasiani Strozae Aeolostichon* [libri IV], *Titi Vespasiani Strozae Sermonum liber*, *Titi Vespasiani Strozae Epitaphia*, *Titi Vespasiani Strozae Epigrammata*.

⁶ I. Domșa, *op. cit.*, p. 149-168.

⁷ H. M. Adams, *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge Libraries*, 2 vol., Cambridge, 1967 (Adams); J. C. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres...* 6 vol.+ 2 vol., Berlin, 1921 (Brunet); J. G. Theodor Graesse, *Trésor de livres rares et précieux*, 8 vol., Milano-New York, 1950 (Graesse).

Volumul este de format în 8° (15 cm), cu oglinda paginii 30 R (11,8 x 6,5 cm), având [8], 100, 152 foi. Tiparul este negru. S-au folosit caracterele de literă aldine (acest caracter a fost realizat după modelul scrierii de mână folosite la curia papală, iar cel care a gravat acest caracter a fost vestitul Francesco Griffo din Bologna). Marca tipografică este imprimată pe prima și ultima pagină a textului. Legătura este din carton, iar ca însemn de proprietate apare ex libris-ul manuscris al bibliotecii Școlii Piariste din Carei, „*Biblioth. M. Karoly. Schol. Piarum.*”

A doua tipăritură venețiană din secolul al XVI-lea, în ordine cronologică, este lucrarea lui Marcus Tullius Cicero (106-43 a. Chr.), *Epistolae ad Atticum, ad Brutum, ad Quinctum fratrem*, apărută în 1559 (nr. de inventar 193056, cota I 662). Volumul cuprinde culegerea de scrisori destinate lui Atticus (*Ad Atticum*), cel mai bun prieten al lui Cicero. Corespondența dintre cei doi a durat între anii 68-44 a. Chr. Colecția de scrisori cuprinde și scrisori de Balbus, Pompei și Cezar. În volum mai sunt cuprinse *Scrisorile către fratele Quintus (Ad Quinctum fratrem)*, 3 cărți scrise între anii 60-54 a. Chr.,⁸ precum și 15 scrisori ale lui Cicero către Brutus (*Ad Brutum*). Cicero ne-a transmis prin intermediul acestor scrisori valoroase informații lingvistice referitoare la latina vorbită în secolul I a. Chr., precum și interesante aspecte ale vieții romane din vremea sa. Volumul îl are ca editor și tipograf pe Paulus Manutius (1512-1574). Acesta, fără să fi moștenit spiritul comercial al tatălui său, după ce în 1533 preia conducerea celebrei tipografii, încearcă să mențină tipografia la standardele cu care l-a obișnuit tatăl său. Încercările sale vor fi doar parțial încununate de succes. Erudit de seamă al timpului său, beneficiind de o aleasă educație și de solide cunoștințe de literatură latină, reușește să scoată de sub tipar excelente ediții din Cicero, cu propriile comentarii. A mai tipărit și lucrări despre medalii și inscripții lapidare romane, ediții în limba italiană, dar celebru a devenit datorită edițiilor Cicero, cu prefețe și comentarii, ediții pe care a început să le

⁸ *Istoria literaturii latine de la origini până la destrămarea Republicii*, București, Editura Didactică și Pedagogică, s.a., p. 473.

tipărească începând cu anul 1546.⁹ Chiar dacă din anul 1558, Paulus Manutius conducea în paralel și tipografia înființată în cadrul Academiei Veneta, volumul de *Epistolae* provine din tipografia Aldină (pe care în anul 1559 o conducea deja singur), căci poartă mențiunea editorială: „*Apud Paulum Manutium, Aldi Filium, Venetiis, M.D.LIX.*”

Paulus Manutius este și editorul științific al scrisorilor. Această ediție este menționată în Graesse, vol. II, p. 169 și Brunet, vol. II, col. 48. Formatul în 8° (16 cm), oglinda paginii 30 R (12,4 x 6,8 cm), paginația: [4], 332, [14]f. Ultimele foi nenumerotate reprezintă explicarea termenilor grecești în latină („*Graeca latinis expressa*”). Tiparul este negru, iar marca tipografică apare pe prima și ultima pagină a volumului. Legătura este din piele brună, cotorul cu 4 nervuri profilate și cu ornamente aurite, tranșa roșie. Pe volum apar însemnele de proprietate ale bibliotecii Școlii Piariste din Carei („*Bibl. Sch. Piar. M. Karoliensis*”), două ex libris-uri manuscris: „*Emerici Sántos*,” „*Ex libris Illustrissimi D[omini]: Ivonardi Batzarini [...] De Csik: Hosszuasso Anno 1780*” și ex libris-ul ștampilă al Bibliotecii documentare al Muzeului Raional din Carei.

Următoarea tipăritură venețiană o reprezintă lucrarea *Dialogo della degnita dell huomo*, apărută la Veneția în 1564. Anul apariției este trecut doar în prefață. Volumul este descris în catalogul de carte veche străină din Biblioteca Județeană Satu Mare la litera U, căci pe pagina de titlu apare clar, după titlu, mențiunea „*dal S. Alfonso Ulloa.*” Căutând informații referitoare la principalele mențiuni de responsabilitate aferente volumului, am avut surpriza constatării unor inadvertențe ce țin de responsabilitatea intelectuală primară, adică autor. Alfonso Ulloa, menționat ca autor și pe pagina de titlu a lucrării, este autorul și al altor lucrări, ca de exemplu *Le historie di Europe*, Veneția, 1570; *Vita del Ferdinando primo*, Veneția, 1565; *Beschreibung des Letsten Ungarischen Zugs oder Kriegs*, Basel, 1578 etc. În volumul 7 al catalogului lui Graesse, la p. 224, sunt menționate mai multe volume avându-l ca autor pe Ulloa, printre care și ediția în discuție. El mai apare

⁹ I. Domșa, *op. cit.*, p. 149-168.

menționat în calitate de autor și în catalogul Apponyi.¹⁰ Cu toate acestea, o informație de pe pagina de internet a unei case de licitații germane,¹¹ pare să ne pună la îndoială în privința autorului lucrării. Este prezentat un coligat cuprinzând 2 lucrări; prima, *Dialogo del vero honore militare*, de G. de Ximenéz de Urea, apărută la Veneția în anul 1569 și tradusă din spaniolă de Alfonso Ulloa, și a doua, *Dialoge della degnità dell' huomo*, de Fernan Pérez de Oliva, apărută la Veneția, tipărită de Francesco Rampazetto în 1564. Referitor la a doua lucrare, se precizează că este a doua ediție italiană, că ediția în limba spaniolă a văzut lumina tiparului în 1546, și că prima traducere în limba italiană datează din 1563. Mai există mențiunea că lucrarea reprezintă o piatră de hotar în proza clasică spaniolă a secolului al XVI-lea și un mic comentariu final în care se precizează că cele două „faimoase” opere într-un volum îl au ca traducător pe Alfonso Ulloa. Această informație nu apare în descrierea principală a volumului. Sunt date și următoarele referințe bibliografice: „*BM, STC Italian 704, Palau 221.831*,¹² *nu este menționat în Adams.*” Pentru că datele de indentificare coincid, inclusiv paginația, putem afirma că descrierea de pe internet se referă la aceeași ediție, cu cea prezentată în catalogul lui Graesse. Pentru clarificarea informațiilor am citit cuvântul lui Alfonso Ulloa către Scipione Gonzaga. Despre Gonzaga (1542-1593), devenit cardinal în 1587, se cunoaște că a fost un fervent sprijinitor al oamenilor de litere și că, la rândul său, a scris trei cărți de *Comentarii*. Ulloa face mai cu seamă comentarii asupra conținutului lucrării și asupra condiției umane. Referitor la contribuția sa privind această lucrare, se menționează că a făcut mai multe corecturi, adăugiri sau restrângeri de text, ajungând la revizuirea celei de-a doua părți. În cuvântul către cititori, nesemnat, se

¹⁰ A. Apponyi, *Hungarica. Ungarn betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften*, 4 vol, München, 1903-1927 (Apponyi).

¹¹ Reiss & Sohn Buch und Graphikauktionen www.reiss-sohn.de

¹² *Short-title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Library*, London, 1958 (BM STC Italian); *Manual del librero hispano-americano*, 28 vol., Barcelona, 1948-1977 (Palau).

precizează că lucrarea despre demnitatea omului a fost tipărită cu un an în urmă și că s-a bucurat de succes. Nu există nici un comentariu care să clarifice responsabilitatea lui Ulloa față de lucrare. Se confirmă, totuși, că este vorba de ediția a doua în limba italiană. Informația referitoare la ediția a doua corectată, adăugită, și revizuirea celei de-a doua părți apare, de altfel, și pe pagina de titlu. Volumul a fost tipărit la Veneția, pe pagina de titlu apărând mențiunea responsabilității de tipograf în forma: „*Appreso Francesco Rampazetto, a instantia di Gio. Battista, et Marchio Sessa fratelli.*” Identitatea tipografului ar putea pune un nou semn de întrebare referitor la autorul volumului. Despre tipograful Francesco Rampazetto se știe că a fost preocupat de „reciclarea” cărților vechi sub un nou titlu. Obișnuia să înlocuiască vechile pagini de titlu cu pagina de titlu proprie, să schimbe cuvântul către cititori, scrisorile dedicatorii. Rampazetto a fost un tipograf prolific, tipărind de-a lungul vieții zeci de ediții, incluzând printre tipăriturile sale și multe cărți de muzică. La realizarea acestui volum a colaborat cu frații Sessa, Gio. Battista și Marchio. Marca tipografică a lui Rampazetto este prezentă și pe volumul în discuție: doi îngerași cu cunună de lauri pe un nor și deviza „*Et animo et corpore.*”¹³ Presupusul autor, Fernan Perez de Oliva, (1492?-1530), a fost om de litere spaniol. În ediția a 11-a a *Enciclopediei Britannica* este menționat ca autor al lucrării *Dialogo de la dignidad del hombre*, pe care ar fi lăsat-o neterminată, fiind continuată de Francisco Cervantes de Salazar (1514-1575). Perez de Oliva a publicat și traduceri: *Ambitruo*, 1525, *Electra*, 1528, *Hecuba*, 1528.¹⁴

Volumul are formatul în 8° (15 cm), oglinda paginii este de 29 R (12 x 7 cm), paginația [8], 150 f., tiparul negru, marca tipografică pe pagina de titlu, marginalia, inițiale ornate, legătura din carton, următoarea însemnare: „*N. T. György Lajos Némethi lelkész úr ajándoka. Átvette Bartok Gábor, Szatmárt 1848*” (Darul pastorului din Mintiu, György Lajos. Preluat de Bartok Gábor, Satu Mare, 1848) și ex libris-ul ștampilă al bibliotecii Liceului Reformat din

¹³ Renaissance Dante In Print (1472-1629) www.italnet.nd.edu

¹⁴ The 1911 Edition Online *Encyclopedia Britannica* www.1911encyclopedia.org

Satu Mare („A szatmárnémeti h. h. gymnasium könyvtára”), nr. de inventar 61654, cota I 809.

O altă ediție venețiană din colecția sătmăreană o reprezintă ediția din 1575 a fabulelor lui Esop (sec. VI a Chr.),¹⁵ care este menționat pe pagina de titlu cu apelativul „*Phrygis*”, căci despre Esop tradiția spune că ar fi fost trac sau frigian de origine, dar că Atena l-a adoptat ca reprezentant al propriei ei culturi.

Încă de la pagina de titlu cititorul este avertizat asupra faptului că volumul cuprinde și contribuția altor scriitori sau comentatori. Volumul cuprinde 33 de fabule și debutează cu un text despre viața lui Esop. Pe verso-ul paginii de titlu apar enumerați cei care și-au adus aportul la reușita acestei cărți: Laurentius Valla, Gulielmus Gudenus, Hadrianus Barlandus, Gulielmus Hermannus, Rimicius, Angelus Policianus, Petrus Crinitus, Plinius Secundus Novocemensis, Aulus Gellius.

Dintre cei enumerați foarte cunoscut este numele lui Laurentius Valla (Lorenzo della Valle), vestit umanist italian, născut la Roma în jurul anului 1407, mort la 1 august 1457. Cunoaștem despre Valla următoarele: a fost profesor la Pavia și Milano, a fost bănuț de erezie datorită lucrării sale *De donatione Constantini Magni* și, refugiindu-se la Roma, a cerut indulgență de la papa Nicolae al V-lea, a lucrat în slujba împăratului Alfonso al V-lea din Neapole, a fost secretarul papei Calixtus al III-lea. Opera sa cuprinde *Dialecticae disputationes contra Aristotelicos* (tipărită în 1499), *De voluptate* (în care se situează de partea adepților epicureismului), *Annotationes in Novum Testamentum* (fiind primul dintre cei care au criticat textul *Vulgatei* din punctul de vedere al textului grec). A realizat traduceri din Homer, Herodot, Tucidide. A scris *Elegantiae Latini Sermonis*, în 6 cărți (volum tipărit la Roma, în 1471), *Opera omnia*, care a apărut la Basel, în 1543.¹⁶ În fondul Bibliotecii Județene Satu Mare se găsește

¹⁵ *** *Scriitori greci și latini*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 75.

¹⁶ *Révai Nagy Lexikon*, Budapest, Révai testvérek irodalmi intézet részvénytársasága, 1911-1927, vol. 18, p. 740.

volumul *Elegantiarum Laurentii Vallae*, apărut la Basel, în tipografia Bryllingeriana, în anul 1571.

La pagina 24 a volumului de fabule a lui Esop există reproducerea unei scrisori a lui Laurentius Valla către „*distinsul domn Fovelleda*.” Scrisoarea datează din anul 1438 și este o încercare de a-l convinge pe Fovelleda să primească spre delectare cele 30 de fabule ale lui Esop. Se pare că Valla îi trimitea în mod frecvent rezultatul cercetărilor sale literare lui Fovelleda, „*om iubitor de litere*.” Reiese din text că Valla îi promisese niște tragedii, rămase netrimise cu altă ocazie, dar, după cum spune el, „*soarta i-a dat în mână cărticica greacă, conținând 30 + 3 fabule*,” și, după ce le-a cercetat timp de două zile, s-a hotărât să le trimită în locul tragediilor. În finalul scrisorii, îi cere lui Favelleda ca, în cazul în care fabulele nu-i sunt pe plac, să-i ceară negreșit tragediile. Volumul are următoarea mențiune pentru tipograf și locul tipăririi: „*Venetius: Ad Signum Seminantis*.” Marca tipografică are deviza „*Ut sementem feceris ita vetes*” și reprezintă un semănător în mijlocul câmpului. Pe baza mărcii tipografice, comparând-o cu alte mărci tipografice venețiene din aceeași perioadă, am descoperit numele tipografului - Nicolini da Sabbio, Domenico (Domenicus Nicolinus). Prima parte a volumului cuprinde Fabulele lui Esop. De la pagina 200 sunt fabulele alese de la alți scriitori, fără a se indica autorul fiecăreia. La urmă sunt cele trei fabule ale lui Gabria Graecus. Fiecare fabulă este ilustrată printr-o gravură sugestivă. Formatul este în 16° (13 cm), oglinda paginii: 34 R (9,1 x 5,2 cm), paginația 214, [9]p., tiparul negru, chenar liniar, ilustrații gravate, inițiale ornate, legătura din hârtie cerată, nr. de inventar 199510, cota I 3. Volumul nu a fost identificat în bibliografia consultată.

Mai există în colecția venețiană de secol XVI¹⁷ a bibliotecii un volum de Oribasius Sardiani, *Collectorum medicinalium libri XVII*, 1554-1555, publicat de Paulus Manutius, și volumul *Mythologia*, [1581?], de Comes Natalis (Conti Natale).

¹⁷ Fondul de carte din secolul al XVI-lea este prezentat în catalogul elaborat de P. Vasil-Marinescu, M. Cordea, *Cartea străină veche în Biblioteca Județeană Satu Mare. Sec. XV-XVI*: catalog, Satu Mare, 1998.

**Venetian Books from Satu Mare County Library Collections
Printed in the XVIth Century**

Abstract

The study deals with some of the valorous books from Satu Mare County Library special collection, that were printed at Venice, one of the most important typographic center, during the XVIth century.

There are also very important information about the typographic activity of Aldus and Paulus Manutius, whose contribution to some of the books the study deals with, is evident: the first edition of Titus Vespasianus and Hercules Strozzius' poems, published in 1513, and Cicero' s correspondence, first printed in 1559.

Finally, the study presents *Dialogo della degnita dell huomo*, published in 1575, but still unknown to many of the researchers; and the last book the study deals with, is a selection of fables, most of them written by Esop, but there is also the contribution of other writers.